

Прімо Леві

Прімо Леві (1919–1987) народився в Туріні (Італія), отримав ступінь бакалавра з хімії в Турінському університеті в 1941 році. 13 грудня 1943 був заарештований за участь в антифашистському русі опору. Приблизно місяць по тому, будучи депортованим з Італії, потрапив до Освенціма. Його професія хіміка, в чому німці були зацікавлені, можливо, врятувала йому життя. Звільнений наприкінці січня 1945, Леві, зрештою, повернувся до Італії, де продовжив кар'єру в галузі хімії і став також відомий своїми публікаціями.

До його помітних творів належать: «Ще одне пробудження», «Періодична таблиця», «Якщо не тепер, то коли?», «Моменти перепочинку» та «Маєп'ячі кривляння». Проте найвідомішим є його перший твір – «Виживання в Освенцімі: нацистський наступ на людство» (уперше опублікований під назвою «Якщо це людина»). У цих класичного зразка спогадах про рік в Освенцімі описується, за висловом Леві, «подорож у нікуди». Мова Леві – лаконічна, натуралістична й іронічна – переконливо засвідчує, що виживання в Освенцімі вимагало забути ті зразки поведінки, які до Освенціма здавалися цілком природними.

Людина надзвичайно чесна, Леві із документальною точністю описує, як ця реальність нерідко примушувала в'язнів до існування в «сірій зоні» – царині справжньої моральної роздвоєності. Ця тема зайняла особливе місце в його останній книжці – «Потоплені й врятовані», передмову до якої тут передруковано. Через сорок років після Освенціма Леві запитує у цій своїй останній книжці: чи багато уроків Голокосту засвоєно? Леві був життєстверджуючим автором, і все ж на останні його слова лягла тінь темряви. 11 квітня 1987 року він помер, пірнувши у сходовий колодязь, вочевидь у спробі самогубства.

Потоплені й врятовані *

Перші чутки про нацистські табори знищення почали поширюватися в критичному 1942 році. Це були непевні уривки інформації, які, однак, не суперечили один одному: вони змальовували різанину такого колосального масштабу, таку жорстоку і з такою заплутаною мотивацією, що громадськість була схильна відкидати їх через їхню надзвичайну жахливість. Примітно те, що самі винуватці передбачали таке відкидання задовго наперед: багато хто з уцілілих (серед них Симон Візенталь на

прикінцевих сторінках своєї книжки «Вбивці серед нас») пригадує, що есесівці із цинічним задоволенням вихвалялися перед в'язнями:

«Хоч би як ця війна закінчилася, ми все одно виграли війну проти вас; жодного з вас не залишать у живих, отже, не буде і свідків, але навіть якщо хтось і виживе, світ йому не повірить. Можливо, будуть якісь підозри, обговорення, дослідження істориків, але не буде впевненості, оскільки ми знищимо підтвердження разом із вами. І навіть якщо окремі докази залишаться й дехто з вас виживе, люди скажуть, що описувані вами події надто страхітливі, щоб у них можна було повірити; вони назвуть їх перебільшеннями союзницької пропаганди і повірять не вам, а нам, а ми все заперечуватимемо. Ми диктуватимемо історію таборів».

Хоч як дивно, ця ж думка («навіть якщо б нам довелося розповісти про це, нам би не повірили») пронизує нічні марення сповнених відчаєм в'язнів. Майже усі вцілілі – у своїх промовах чи друкованих мемуарах – пригадують сон, що частенько навідував їх ночами під час ув'язнення, – розмаїтий у деталях, але посутньо незмінний: вони поверталися додому і гарячково та із полегшенням розповідали своїм рідним про свої минулі страждання, а їм не вірили, власне, їх навіть і не слухали. У найтипівішому та найжорстокішому варіанті співрозмовник відвертався і мовчки йшов геть. До цієї теми ми ще повернемося, але тут важливо підкреслити, що обидві сторони – і жертви, і гнобителі – гостро відчували всю жахливість, а отже, й неймовірність того, що діялося в концтаборах, – а ми можемо до цього додати, що не лише в таборах, але й у гетто, в тилах Східного фронту, у відділках поліції та в притулках для душевно хворих.

На щастя, не сталося так, як привиджувалося у страшних снах жертвам та як сподівалися нацисти. Навіть найдосконаліші організації не захищені від недоліків, а гітлерівська Німеччина, особливо в останні місяці перед своїм крахом, була аж ніяк не досконалим механізмом. Більшість матеріальних доказів масового умертвіння було знищено або, точніше, було здійснено більш чи менш вдалу спробу знищити їх: восени 1944 року нацисти висадили в повітря газові камери та крематорії в Освенцімі, але рештки їх усе ще залишилися, і, незважаючи на хитромудрощі епігонів, неможливо виправдати функцію цих споруд, вдаючись до вигадливих гіпотез. Варшавське гетто після відомого повстання навесні 1943 року зрівняли із землею, але завдяки надлюдським зусиллям ряду істориків-учасників повстання (істориків

своєї долі!) інші історики зможуть згодом відшукати вмуровані в стіні – часто на глибині багатьох метрів – або перекинуті через мур свідчення про те, як жило й умирало день за днем це гетто. Усі архіви в концтаборах були спалені в останні дні війни (справді, непоправна втрата), так що навіть дотепер точиться суперечка щодо кількості жертв – скільки їх було: чотири, шість чи вісім мільйонів, хоча все ще йдеться про мільйони. Численні останки жертв, зумисно вбитих чи підкошених незгодами та хворобами, могли складати докази, і до того, як нацисти вибудували декілька гігантських крематоріїв, у них виникала потреба якимсь чином їх позбутися. Першим розв'язанням, жажливим настільки, що відбирає мову при його згадуванні, було просто звалювання трупів – сотень тисяч трупів – у величезні братські могили, і так робилося, зокрема в Треблінці та інших менших концтаборах, а також услід за просуванням німецької армії на території Радянського Союзу. Це було тимчасове розв'язання, здійснене з огидною недбалістю на той час, коли німецькі армії одержували перемогу на всіх фронтах і остаточний тріумф видавався безсумнівним: їм вирішувати опісля, як має бути, і в будь-якому випадку переможець – воладар, навіть стосовно істини, і може маніпулювати нею, як йому заманеться. Братські могили можна буде якось виправдати або знищити їхні сліди, або перекласти вину за них на радянських військових (які, до речі, як засвідчує Катинь, не надто відстали в цьому). Однак після Сталінграда з'явилося інше рішення: найкраще прибирати сліди негайно. В'язнів примушували власноруч викопувати із землі ті многотраждальні останки й спалювати їх просто неба, начебто така незвична операція могла минути цілком непоміченою.

Після цього командні пости СС та служби безпеки вжили найрештєльніших заходів для забезпечення того, аби жодного свідка не залишилося в живих. Цим пояснюються (важко було б придумати інше пояснення) убивчі й вочевидь безглузді перевезення, якими закінчилася історія нацистських таборів у перші місяці 1945 року: вцілілих в'язнів Майданека – до Освенціма, в'язнів Освенціма – до Бухенвальда й Маутхаузена, в'язнів Бухенвальда – до Берген-Бельзена, жінок із Равенсбрюка – до Шверіна. Коротше кажучи, кожного віддаляли від звільнення, депортували знову в глиб Німеччини, на яку йшов наступ із заходу та сходу. Було байдуже, чи помруть вони в дорозі; головне, – аби вони не розповіли своєї історії. Справді, через те що табори виконували функції центрів політичного терору, потім – фабрик смерті, а ще згодом (чи водночас) – величезних, постійно поповнюваних резервів

рабської праці, вони складали загрозу для агонізуючої Німеччини, оскільки зберігали таємницю самих концтаборів – найбільшого злочину в історії людства. Армія привидів, які все ще животіли в них, складалася з *Geheimnisträger* – носіїв таємниць, яких необхідно було позбутися; знищувальні фабрики – також дуже промовисті – підлягали демонтуванню та перевезенню в глибокий тил. Таке було прийнято рішення – в абсурдній надії на те, що ще можна буде ув'язнити ці привиди в тих таборах, яким менше загрожували наступальні фронти, та вичавити з них останні сили виснажливою працею. Приймаючи це рішення, німці плекали ще одну надію – менш абсурдну, – що страждання, якого зазнаватимуть ці привиди під час подібних біблійних переходів, зменшать їхню кількість. І справді, їхня чисельність катастрофічно зменшилася, втім декому пощастило чи вистачило сили вижити та залишитися, аби донести свідчення.

Менш відомим і не настільки вивченим є той факт, що в проти-лежному – німецькому – осередку теж було чимало носіїв таємниць, хоча багато хто з них знав дуже мало і лише дехто знав усе. Ніхто й ніколи не зможе точно з'ясувати, скільки працівників нацистського апарату не могли не знати про ті жахливі звірства, що чинилися, скільки – знали дещо, але визнавали за краще вдавати, що вони не знають, і, нарешті, скільки – мали можливість знати все, але обирали обережніший шлях і тримали зашореними свої очі та вуха (а понад усе – свої уста). У будь-якому випадку, оскільки було б неправомірно припускати, що більшість німців легковажно схвалювали цю бійню, стає очевидним, що неспроможність обнародувати правду про концтабори є одним із найтяжчих колективних злочинів німецького народу і водночас найпереконливішим свідченням тієї легкодухості, до якої довів його гітлерівський терор: легкодухості, яка стала невіддільною частиною звичаїв і так глибоко роз'їла душу, що чоловіки уникали звірятися своїм дружинам, а батьки – своїм дітям. Якби не ця легкодухість, до таких страхітливих крайностей не дійшло б, і Європа, і світ були б тепер іншими.

Немає сумніву в тому, що ті, хто знав страшну правду, – бо несли (чи мали б нести) за неї відповідальність – мали нездоланні причини зберігати мовчання; але, будучи носіями таємниці, вони – навіть у разі дотримання мовчання – не завжди могли бути впевненими в тому, що зостануться живими: прикладом може слугувати випадок Штангля та інших катів Треблінки, яких після повстання в'язнів і демонтування цього табору направили до однієї з найнебезпечніших зон партизанського руху.

Свідома непоінформованість і страх також були причинами того, що чимало потенційних «цивільних» свідків табірних страхіть зберігали мовчання. Особливо в останні роки війни табори складали розлогу й складну систему, яка глибоко пронизала щоденне життя країни; є всі підстави казати про *univers concentrationnaire* [концентраційний всесвіт], однак це не був замкнений світ. Малі й великі промислові компанії, сільськогосподарські об'єднання, агенції та збройові заводи мали зиск від практично дармової праці, забезпечуваної таборами. Деякі підприємства нещадно експлуатували в'язнів, дотримуючись негуманного (і до того ж – безглузлого) принципу СС, згідно з яким один в'язень був вартий іншого, і, якщо праця вбивала його, замість нього негайно з'являвся новий; інші ж – таких було небагато – намагалися обережно полегшити страждання в'язнів. Ще одна категорія підприємств – а, може, й ті ж самі підприємства – отримували прибутки, постачаючи продукцію самим таборам: деревину та інші будівельні матеріали, одяг для в'язнів у вигляді смугастого однострою, збезводнені овочі для супів тощо. Власне печі для крематоріїв проектувалися, виготовлялися, монтувалися й випробовувалися німецькою компанією «Торф» із Вісбадена (вона все ще функціонувала в 1975 році, будуючи крематорії для цивільного користування, і не вважала за потрібне змінити свою назву). Важко повірити в те, що персонал подібних компаній не усвідомлював призначення й обсяг поставок товарів та обладнання, що замовлялися командними загонами СС. Те саме можна сказати (і говорилося) щодо постачання отрути, застосовуваної в газових камерах в Освенцімі: ці отруйні речовини (головним чином синільна кислота) вже використовувалися упродовж багатьох років як пестициди в трюмах суден, однак різке зростання замовлень, яке почалося від 1942 року, навряд чи могло бути непоміченим. Воно мало б викликати підозри і, напевне, викликало, але вони притлумлювалися страхом і корисливістю, сліпоту та свідомою недоумкуватістю, про які ми вже згадували, а також і – фанатичним послухом у ставленні до нацистів.

Цілком природним і очевидним є те, що найсуттєвішим матеріалом для відтворення правди про табори слугують спогади очевидців. Окрім того, що ці спомини викликають співчуття й обурення, вони потребують також критичного прочитання. Для зрозуміння природи концтаборів самі табори не завжди були найкращим спостережним пунктом: у тих нелюдських умовах, в яких перебували в'язні, останні навряд чи могли спромогтися на загальне бачення свого всесвіту. В'язні, передовсім ті,

що не розуміли німецької мови, могли навіть не знати, де саме в Європі розташований їхній табір, особливо після нестерпного, нерідко вбивчого подорожування в наглухо забитих товарних вагонах. Вони не знали про існування інших таборів, навіть тих, що були всього-на-всього в кількох кілометрах від їхнього. Вони не знали, на кого вони працюють. Вони не здогадувалися про причини певних раптових змін в умовах утримування або про причини масових переїздів. Оточений смертю, депортований був нерідко не в змозі оцінити масштаби тієї бійні, що розгорталася перед його очима. Напарник, із яким він пліч-о-пліч працював сьогодні, міг завтра зникнути: він міг опинитися в сусідньому бараку або назавжди покинути цей світ – дізнатися про це не було жодної можливості. Коротше кажучи, в'язень почувався придушеним махиною насильства й загрози, однак не міг скласти для себе вичерпного уявлення про неї, оскільки погляд його під гнітом щохвилинних турбот був утуплений в землю.

Цей недолік притаманний усним та письмовим свідченням «звичайних» в'язнів, тих непривілейованих, які були осердям таборів і яким вдалося уникнути смерті лише завдяки збігові неймовірних обставин. Вони складали більшість у концтаборі й мізерну меншість серед тих, хто залишився жити: поміж уцілілими значно більше таких, хто користувався певного роду попустом. Із відстані років можна сьогодні із впевненістю стверджувати, що історію таборів написано майже винятково тими, хто, як і я, ніколи не осягав їх достоту. Ті, хто познайомився з ними цілковито, не повернулися, або ж їхню здатність до спостережень було спаралізовано стражданням і нерозумінням.

З іншого боку, «привілейовані» свідки могли скористатися з безумовно придатнішої для спостережень позиції, хоча б завдяки тому, що вона відповідала вищому рівню, а отже, й сягала ширших обріїв; однак їхній стан був водночас і більшою чи меншою мірою спотворений цим самим привілеєм. Дискусія довкола привілеїв (і не лише в таборах) є справою делікатною, і я спробую торкнутися цієї теми пізніше, підходячи до неї якомога об'єктивніше. Тут я лише згадаю той факт, що винятково привілейовані, тобто ті, хто отримав свої привілеї завдяки тому, що став прислужником табірних властей, взагалі не виступали, з очевидних причин, у ролі свідків або залишили неповні чи спотворені, а чи цілковито фальшиві свідчення. Отже, найкращі історики таборів вийшли з рядів тих вельми небагатьох, хто мав змогу й нагоду потрапити до привілейованого спостережного пункту, не йдучи на компроміси, і, до того ж, мав здібності переповідати те, що бачив та вистраждав, і робив це із

смиренністю істинного літописця, тобто беручи до уваги всю складність явища таборів і розмаїття людських доль, що вигасали на цьому кону. За логікою речей, ці історики майже всі мали б бути політичними в'язнями, оскільки, по-перше, табори були явищем політичним; по-друге, політичні в'язні значно більшою мірою, ніж євреї та злочинці (як ми знаємо, це три головні категорії в'язнів) були обізнані з культурним тлом, що дозволяло їм витлумачувати події, які розігрувалися перед їхніми очима; по-третє, саме тому, що політичні в'язні були колишніми вояками або ж антифашистами навіть і тепер, вони усвідомлювали, що свідчення – це вчинок боротьби проти фашизму; по-четверте, вони мали більше доступу до статистичних даних; і нарешті, окрім того, що політичні в'язні обіймали важливі пости в таборі, вони нерідко були членами таємних захисних організацій. Принаймні в останні роки їхні життєві умови були терпимими, що дозволяло їм, наприклад, писати й зберігати записи – немислима розкіш для євреїв і нецікава річ для злочинців.

З усіх згаданих тут причин, правда про табори йшла до світла довгою дорогою і через вузькі двері, і багато які аспекти *univers concentrationnaire* все ще потребують докладного дослідження. На сьогодні минуло вже понад сорок років після звільнення нацистських таборів (**на час написання твору. – Ред.**). Цей значний термін виявив у процесі з'ясування істини суперечливі наслідки, які я спробую перерахувати.

Насамперед відбувався необхідний і природний процес фільтрування, завдяки якому історичні події набувають своєї контрастності й перспективи лише кілька десятиріч після свого завершення. Наприкінці Другої світової війни великий обсяг даних щодо влаштованих нацистами депортацій та кровопролиттів – у таборах і деінде – не був доступний, як і нелегко було зрозуміти їхню важливість і специфічність. Лише упродовж кількох останніх років з'явилося розуміння, що нацистська бійня була «зразковою» у своїй жадливості, і, якщо нічого гіршого не станеться в наступні роки, про неї будуть згадувати, як про найважливішу подію – найбільше лихо нашого століття.

З іншого боку, плин часу призводить до інших в історичному відношенні негативних наслідків. Переважної більшості свідків – як з боку захисту, так і з боку обвинувачення – на сьогодні немає в живих, а ті, хто залишився і хто (притлумлюючи свої докори сумління або, навпаки, свої образи) ще погоджується надавати свідчення, спромагаються на дедалі розпливчастіші й стилізовані спогади, часто самі не усвідомлюючи, що перебувають під впливом інформації, запозиченої з пізніших

друкованих джерел чи з розповідей інших очевидців. У окремих випадках, звичайно, забутливість є вдаваною, але з огляду на те, що минуло вже багато років, в неї починаєш вірити. Крім того, висловлювання на кшталт: «Я не знаю» або «Я не знав», що лунають сьогодні з вуст багатьох німців, вже не шокують нас, як це було або мало б бути тоді, коли події були недавніми.

У стилізації іншого роду або в її розвитку винні ми самі, ми – очевидці тієї події або, точніше, ті з нас, хто в сьогоднішніх умовах вирішив жити як уцілілий у найпростіший і найменш критичний спосіб. Це не означає, що церемонії та святкування, пам'ятники та прапори завжди й повсюдно слід вважати зайвими. Риторика в певних межах, можливо, є конче необхідною для збереження пам'яті. Те, що могили – «урни мужніх» – надихають серця на благородні вчинки або принаймні на збереження пам'яті про вчинені подвиги, було справедливо в часи Фосколо, залишилося воно таким і дотепер, однак необхідно складати собі звіт у можливій профанації. Кожна жертва має бути оплаканою, а кожний уцілілий заслуговує на допомогу й співчуття, але не всі їхні вчинки мають подаватися за приклад. Внутрішній світ табору складав заплутаний і розшарований мікрокосм. «Сіра зона» (її я торкнуся пізніше), що охоплювала в'язнів, які до певної міри і, можливо, з добрими намірами співпрацювали з властями, не була мізерною. Насправді, вона була явищем істотно важливим для історика, психолога та соціолога. Немає в'язня, який би не пам'ятав про це і який би не згадував про своє здивування у свій час: перші погрози, перші образи й удари походили не від СС, а від інших в'язнів – «колег», від тих загадкових осіб, які, втім, носили ті ж смугасті однострої, що їх вони – новоприбулі – шойно одягли. Ця книжка покликана долучитися до прояснення певних аспектів табірної феномена, який усе ще залишається незрозумілим. Вона також ставить собі за мету далекосяжніше завдання – спробувати відповісти на найнагальніші запитання – ті, що хвилюють усіх тих, кому траплялося прочитати наші оповіді: яка частка світу концтаборів відійшла в минуле і більше не повернеться, подібно до рабства й традиції дуелей? Яка його частка може повернутися або вже повертається? Що може кожний із нас зробити, аби в нашому світі, сповненому погроз, принаймні ця погроза не виникала?

Я не ставив собі за мету, та й не спромігся б написати історичну розвідку, тобто вичерпно дослідити джерела. Я майже виключно присвятив свою увагу націонал-соціалістичним таборам, оскільки мій

безпосередній досвід був пов'язаний лише з ними. Я набув також щодо них значного опосередкованого досвіду, читаючи спогади інших, слухаючи виступи і зустрічаючись із читачами двох перших моїх книжок. Більше того, на час написання цієї книжки система нацистських концтаборів й надалі залишається *унікальним явищем* – як за своїм масштабом, так і за своєю природою, хоча маємо вже жах Хіросіми й Нагасакі, ганьбу Гулагів, безглузду й кровопролитну в'єтнамську війну, камбоджійський самогеноцид, *desaparecidos* [зниклик] Аргентини, а також багато інших жорстоких і несусвітних війн, що відбулися відтоді. У жодному іншому місці і в жодний інший період не спостерігалось явища, настільки неочікуваного й складного: ніколи не було вигублено стільки людських життів за такий короткий час і за умови такого виразного поєднання технологічної винахідливості, фанатизму та жорстокості. Ніхто не збирається виправдовувати іспанських конкістадорів, що влаштували бійні на американських континентах упродовж усього XVI століття. Здається, вони вирізали щонайменше шістдесят мільйонів індіанців, але вони діяли на свій розсуд, не за вказівками свого уряду чи супроти них і розтягнули своє лиходійство – не надто «сплановане», по правді кажучи, – на період у понад сто років, і, до того ж, при цьому відіграли свою роль і епідемії, до яких вони ненавмисне спричинялися. І нарешті, хіба ми не намагалися забути про них, заявляючи, що вони були «явищем іншої доби»?

* Узято з: Primo Levi, *The Drowned and the Saved*, trans. Raymond Rosenthal. New York: Summit Books, 1988. Copyright © 1986 by Giulio Einaudi editore s.p.a. Torino. Translation copyright © 1988 by Simon & Schuster, Inc. Передруковано з дозволу видавництва «Summit Books» – відділку фірми «Simon & Schuster, Inc.».